TONY WRIGHT

Régi és új szocializmusok

NAPVILÁG KIADÓ

Minden mű írója számtalan embernek tartozik, és ha nem is fizethetjük meg e tartozásokat, legalább köszönetet illik mondanunk. Három tartozásomat akarom itt megemlíteni; a legáltalánosabbal kezdem és a legkülönlegesebbel végzem.

Elsőnek azon művek szerzőit említem, akik könyvem szerkezetének és érveinek anyagát adták. Mivel nem fejezhetem ki nekik egyenként elismerésemet, együttesen szeretném segítségüket megköszönni. Köszönöm továbbá a Birmingham and Midland Institute-beli esti hallgatóimnak, akik egy mozgalmas telet töltöttek könyvem megvitatásával, és jelentősen hozzájárultak gondolataikkal a végleges szöveg elkészültéhez. Nem ez az első alkalom, hogy felnőtt diákcsoport segített egy könyv megírásában, és egy vendégtanár számára mindig az egyik legkellemesebb kötelesség e tartozás elismerése.

Végül pedig e könyv megírása során rám messze a legnagyobb hatást annak a személynek rövid, csodálatos élete gyakorolta, akinek művemet ajánlom. Mindent és mindenkit megváltoztatott, akit és amit megérintett. Igazából ez az ő könyve.

Ez az új kiadás nem jöhetett volna létre Caroline Wintersgill, a Routledge Kiadó munkatársa (már nem először) lelkes bátorítása nélkül; segítségéért nagyon hálás vagyok. Lucy Bailey a világot szerette volna megváltani, de csak a szöveget változtatta meg; neki is hálával tartozom. Végül különösen köszönöm az előszó írójának, aki a legtöbbet tette azért, hogy könyvemhez új fejezetet írhassak.

> A magukat mind *szocialistának* nevező számtalan csoport és tendencia közötti vita hosszú, kusza és elkeseredett volt.
>
> *(Raymond Williams)*

A szocializmus története a szocializmusok története. Rádásul, nem a testvéri pluralizmus története, hanem a rivalizálásé és a kibékíthetetlen ellentéteké. Bár a frontvonalak gyakran változtak (marxisták kontra anarchisták, kollektivisták kontra szindikalisták, reformerek kontra forradalmárok, kommunisták kontra szociáldemokraták, trockisták kontra mindenki más, új szocialisták kontra régi szocialisták), de frontvonalak mindig léteztek. Sok szocialista legélesebb nyilait más szocialistáknak tartogatta, mialatt szinte minden szocialista szükségesnek látta, hogy egyszerre legalább két fronton küzdjön. Az idők során a küzdelmek színhelye is jelentősen megváltozott, új helyszínek, küzdőfelek és új hagyományok jelentek meg. E fokozatosan kibomló történet legfrissebb és legdrámaibb fejleménye az 1980-as évek végén következett be, amikor összeomlottak a kommunista rendszerek.

Terminológia és hagyományok

A történet akkor kezdődött, amikor Marx és Engels első ízben intézett támadást az általuk „utópistáknak" nevezett, 19. század eleji szocialisták (nevezetesen Saint-

fejlődő osztályharc szempontjából, hanem ahhoz való viszonyukat objektíve reakciósnak is. Ugyanakkor Marx elítélte a „francia tendenciák" (például Proudhon) „amatőrizmusát" és a tudományos osztályelmélet nevében hadat üzent minden hasonló „idealizmusnak". Az 1840-es évek közepén az anarchista szocialista Proudhon Marxhoz írott egyik levelében így válaszolt:

„Ha önnek úgy tetszik, kutassuk együtt a társadalom törvényeit, a módokat, ahogyan ezek a törvények megvalósulnak, a folyamatot, melynek révén majd sikeresen feltárjuk e törvényeket; de az isten szerelmére, miután minden *a priori* dogmatizmust megsemmisítettünk, ne ábrándozzunk arról, hogy indoktrináljuk az embereket; nehogy abba az ellentmondásba keveredjünk, melybe az Ön honfitársa, Luther Márton került, aki röviddel azután, hogy legyűrte a katolikus egyházat, kiátkozással és egyházi átokkal azonnal hozzálátott a protestáns teológia megalapozásához. Az elmúlt háromszáz évben Németország megpróbálta kijavítani azt, amit Luther tönkretett; ne hagyjunk hátra az emberiségnek hasonló selejtet erőfeszítéseink eredményeképpen. Teljes szívemből támogatom azt a javaslatát, hogy a vélemények nyilvánosságra kerüljenek; folytassunk jó és lojális vitát; mutassunk példát a világnak a felvilágosult és messze tekintő toleranciából, de ne váljunk egy újfajta türelmetlenség vezetőivé csak azért, mert egy mozgalom vezetői vagyunk, ne tetszelegjünk egy új vallás apostolainak pózában, legyen bár az a logika és az ész vallása."

Ez a megközelítés nem éppen dicsérőleg nyilatkozott Marxról és általában a marxista tradícióról (ez fontos tény, ha figyelembe vesszük a marxizmusnak a szocializmus fejlődésében játszott központi szerepét). A szocializmust nem sokszobás palotának tekintették, hanem az elmélet és gyakorlat olyan épületének, melyben az eltérő hagyományoknak „azon kiátkozás és az egyházi átok" szellemében mutattak ajtót, melytől Proudhon is óvott.

tosan eredeti céljai lényegének tekintette (és folytatólagos tevékenységnek); olyannyira igaz ez, hogy magát a „szocializmus" kifejezést is kezdte elutasítani elterjedt utópikus jelentései miatt. A szó maga először az 1820-as években bukkant fel egy oweni szövegben, majd a franciáknál az 1830-as években. Eredete előre vetíti jelentését. Angliában és Franciaországban a társadalmi újjáépítési tervezet jellemzésére használták, melyet ekkoriban Owen, Saint-Simon és mások képviseltek, illetve arra, hogy az ezekhez a rendszerekhez közel állókra utaljanak („szocialisták"). Az effajta idealizmus ellen folytatott harcában Marxnak politikai szótárra volt szüksége, hogy egyértelművé tegye álláspontját, és megkülönböztesse ezen uralkodó szocializmusfelfogásoktól. A világot 1848-ban ezért ajándékozta meg a *Kommunista Kiáltvánnyal*, nem pedig a szocialista *Kiáltvánnyal*. Akkoriban a „kommunista" szó egy sokkal élesebb, forradalmibb, egalitariánusabb és proletárabb hagyománnyal kapcsolódott össze, melyet Babeuf és a francia forradalom balszárnya példáztak.

A forradalmi osztályharcnak ezt a hagyományát akarta Marx az uralkodó „szocializmusokkal" szemben felvonultatni. Negyven évvel később Engels ezt írta: „1847-ben szocializmus burzsoámozgalmat, kommunizmus munkásmozgalmat jelentett. A szocializmus, legalábbis a kontinensen, »tiszteletre méltó« volt, a kommunizmus épp az ellenkezője."* A későbbi években, bár a fogalom jelentése megváltozott és elhomályosult, úgy tűnik, Marx továbbra is ellenszenvvel viseltetett a „szocializmus" szó és koncepció iránt (megmutatkozik ez *A tőké*ben, ahol pejoratív jelentésben szerepel a szó, általában Proudhonra és az utópikusokra utalva). A 19. század előrehaladtával a szocializmus mégis polgárjogot nyert, és a marxizmus fokozatosan kisajátította.

* MEM, 21. kötet, 395. *Előszó a „Kiáltvány" 1888-as angol kiadásához.*

hagyomány sokfélesége mindig is tükröződött a szocialista fogalomhasználatban, illetve abban, hogy a fogalmak jelentései megváltoztak. Amikor a „szocializmus" nyelvi fölénye megszilárdult – miután a marxisták súlyos küzdelmek árán megszerezték a fogalom használatát az utópistáktól és az anarchistáktól –, akkor a „kommunizmus" megőrizte a régi és új változatokat. William Morris például azért kedvelte, mert egyik hagyományos jelentése olyan forradalmi osztálycselekvésre utalt, melynek célja a közös tulajdon megvédése. Angliában az 1880-as és 1890-es években legalábbis ez különböztette meg a fogalmat a fabiánus „szocializmustól". A szó ugyanakkor utalhatott az osztálytársadalmak előtti eredeti vagy primitív kommunizmusra is, ugyanakkor további és sokkal ismerősebb jelentésében egy jövőbeli, a szocializmust – az osztálytársadalmak közvetlen folytatását – követő magasabb szintű társadalmi fejlődésre utalt. A fogalom új erőre kapott, amikor 1918-ban a bolsevikok kisajátították, hogy jelezzék a szerintük elkorcsosult európai szocializmustól való különállásukat, s autentikus történeti származásra tegyenek szert. Ettől a pillanattól fogva a kommunizmus *a* kommunizmus lett, és ezt követően nehéz volt más jelentéseiben használni.

Nem tette egyértelműbbé a dolgokat, hogy miközben a bolsevikok és testvérpártjaik kommunisták lettek, nem mondtak le arról az igényükről, hogy „szocialisták" is legyenek, sőt, azt állították, hogy jelenleg ők az egyedüli valódi szocialisták. Megkísérelték magukhoz ragadni az európai szocialista mozgalomból minden lehetséges hagyományt, mely az 19. század végén és a 20. század elején szociáldemokratának nevezte magát, mivel az egyesítette a marxista doktrínát és a pártszervezetet. 1914 előtt Európában a „szociáldemokrácia" szervezett marxizmust jelentett; 1917 után viszont szervezett reformizmust. A Marxot kisajátító kommunisták nem egyszerűen elvitatták a szociáldemokrácia szocialista hitelét, hanem tá-

lista erre úgy reagált, hogy ... „demokratikus szocializmus" fogalmát, ezzel jellemezve egy álláspontot, mely nem volt kommunista, mely kritikával szemlélte a bolsevikok által gyakorolt nem demokratikus szocializmust, ugyanakkor viszont kitartott amellett, hogy a társadalmat szocialista alapon kell újjászervezni. Ezt a pozíciót nehéz volt fenntartani, a fogalom felbukkanása egyértelműen azt az igényt fejezte ki, hogy felszámolják a szocializmus szétforgácsolódása nyomán kialakult helyzetet. Bizonyos értelemben a demokratikus szocialisták olyan szociáldemokraták voltak, akik komolyan gondolták a dolgot. Egy másik nyelvészeti lábjegyzettel szolgáltak azok a brit szociáldemokraták, akik az 1980-as évek elején lettek szociáldemokraták. Nézeteiket egy szélesebb tradícióhoz kívánták kötni, így ezt a változtatást azzal is magyarázták, hogy a szociáldemokráciát az európai szocializmuson *belüli* hagyománytól egy azon kívül eső és azzal ellentétes helyzetbe próbálják irányítani. A kísérlet rosszul végződött.

A szocializmus politikai nyelvezetének területére való kirándulás sok kérdést vetett fel, melyek a későbbiekben további elemzést igényelnek. Most talán elegendő megállapítanunk, hogy a szocializmusok sokfélesége nagyon jól tükröződik a szocialista fogalomhasználat sokféleségében. Ez egyben emlékeztet bennünket a szocializmus kialakulásában közrejátszó fejleményekre is. Például Marx kezdeti, „szocializmussal" szembeni ellenérzése arra emlékeztet, hogy már Marx előtt is létezett szocializmus (mint ahogy maradtak szocializmusok a marxizmus mellett és azon kívül is). Most pedig van szocializmus Marx után. Nem azt az ismerős szellemi játékot játsszuk el, hogy végigkutatjuk a történelmet a szocializmus előfutárait keresve Platóntól Morus Tamásig és tovább, hanem hogy feljegyezzük a tényt, miszerint a szocializmus történelmi fejlődését általában Marx elméleti felsőbbségének, illetve a marxizmus szervezeti fölényének prizmáján át szemlélték.

vesz figyelembe, mondván, a Marx és Engels által kifejlesztett „tudományos szocializmushoz" képest alacsonyabb rendűek. Valóban, ennek a mellőzésnek a terminológiája arra enged következtetni, hogy az utópisták történelmi *funkcióját* majd a marxisták veszik át. Ám ezen 19. század eleji alkotók művei érdeklődésre és jelentőségre tarthatnak számot, és nagy hatással voltak a későbbi szocialista tradíciókra. Érvényes ez Owen látomására a szövetkezet révén megvalósult társadalmi harmóniáról, Fourier közösségi termelési modelljére, amely nem elnyomja, hanem segíti az egyéniség kibontakozását, Saint-Simon tervére a társadalmi és gazdasági rendszer átszervezéséről, valamint Proudhon kölcsönösségi elvére, mely a decentralizált termelői demokrácia egyik formáját képviselte. Amikor a szokásos kritikák elhangzanak (hogy Saint-Simon nem említette a kapitalizmust, hogy Fourier egy kissé különös volt, hogy Proudhon tele volt ellentmondásokkal stb.), és amikor egyértelművé válik ezen szerzők elméleti kezdetlegessége Marxhoz képest (mint azt Marx maga hangoztatta), akkor is tény marad, hogy ezek a szerzők elsőként kérdőjelezték meg komolyan az ipari kapitalizmus jelenségét és liberális individualista ideológiáját, és ők voltak azok, akik hidat képeztek a későbbi szocialista tradícióhoz.

Így tehát Proudhon antikollektivista hagyományt táplált, Owen szövetkezeti hagyományt, Fourier libertariánus tradíciót, Saint-Simon pedig technokrata hagyományt. Ez mutatja, mennyire félrevezető, ha egyszerűen csak „utópistáknak" nevezzük őket, a 19. századi szocializmusok fantáziadús változatossága helyett uniformitást kényszerítve rájuk. Ugyanakkor Marx alapvetően egyformának látta őket: nem azért, mint általában tartják, mert ezek a gondolkodók nem tudták megmondani, kik fogják a társadalmi változásokat véghez vinni, vagy hogy milyen módon hajtják majd azokat végre, hanem mert alapjában értették félre a társadalmi folyamatok természetét. Ezt tük-

sük. Ezzel szemben Marx a társadalmi folyamatok olyan magyarázatát kínálta, mely egyesítette az elméletet és a gyakorlatot, és amelyben az erkölcs a szükségszerűvel azonosult. A történelmi fejlődést az anyagi erők fogalmaival magyarázta, melyek az osztálytársadalom formáinak kialakulásához vezettek. Adott formájában kapitalizmus vagy polgári társadalom volt, a kizsákmányolás olyan rendszere, mely a bérmunkások termelte extraprofit kivonásával működött. A kapitalizmus, amikor létrehozta a proletariátust, megteremtette azt a cselekvő erőt is, amely majd őt meghaladja. Ennek a kizsákmányolt, partikuláris osztálynak – mely egyben „egyetemes" osztály, mivel az emberiség általános felszabadulásának hordozója – a forradalmi győzelme az osztálytársadalmak végét és egyben az emberiség (korábban elidegenedett) fajbeli lényegének újrafelfedezését jelenti. Ilyen kilátásokkal összevetve az „utópista" szocialisták csak hitvány árnyképet tudtak kínálni.

Ha voltak szocialista hagyományok a marxizmus előtt (illetve e hagyományok alapjai), akkor bizonyára voltak a marxizmus mellett létező szocializmusok is a 19. században. Itt is az a tendencia érvényesült, hogy ezeket a hagyományokat a marxizmus perspektívájából szemlélték, mely a század utolsó negyedében megerősítette az európai szocializmus feletti uralmát. Ennek megfelelően a marxizmus fejlődését hagyományosan Marx Lassalle fölötti intellektuális vagy a Bakunyin fölött aratott politikai győzelmei viszonyában nézték. Ez azonban elhomályosítja azt, hogy az állami cselekvés szocialista hagyománya a kibővített választójogok hatására formálódott ki a 19. század közepétől, és nem egy csapásra született meg a későbbi „revizionizmus" műveként. Ugyanígy az I. Internacionáléban az anarchista Bakunyin Marxszal folytatott versengését az ortodox marxisták gyakran úgy mutatják be, mint zavaró eltévelyedést a „tudományos szocializmus"

bizonyítékát látnák benne. Ezt a hagyományt folytatták az anarchista kommunisták, például Kropotkin, és a szindikalisták. Létezett ezen kívül a lázadás hagyománya, melyet Blanqui nevéhez kapcsoltak, mely a forradalmat nem osztálymozgalomnak, hanem a hivatásos forradalmárok konspirációs elitje tevékenységének tekintette. Lenin e hagyomány folytatójának bizonyult.

A marxizmusnak az európai szocializmuson belüli befolyását ebben a komplex összefüggésben kell szemlélni. E befolyást az erősítette meg, hogy az 1870-es évektől kezdve a szocializmus a főbb európai országokban a munkásszervezetek kialakulásával elméletté és gyakorlattá vált. Elméleti „sodrása" és a munkásosztály politikai akcióiban játszott szerepe miatt a marxizmus alkalmas volt arra, hogy a munkáspártok szerveződésének ideológiai alapja legyen. Pontosan ezt a szerepet töltötte be a II. Internacionálé időszakában, az 1880-as évek végétől 1914-ig. A kitűnő szocializmuskutató történész, George Lichtheim szavaival a marxizmus „integráló ideológiaként" működött ezekben az években. Mégis félrevezető volna ezt az alapvető integráló funkciót annak bizonyítékának tekintenünk, hogy a sokszínű szocialista hagyomány egységes formára redukálódott volna. Kétségtelenül történt kísérlet arra, hogy a marxizmus ezt a funkciót töltse be; de a kísérlet nem járt sikerrel.

Az, hogy szükség van egy integráló ideológiára, az európai szocializmus minden elemzője számára világos volt az 1880-as években. Három hagyomány jöhetett számításba. Létezett a marxizmus, mely most „szociáldemokráciaként" szerveződött meg. Létezett az anarchizmus és anarchoszindikalista irányzatai. Létezett a reformizmus, mely explicite leginkább az angol fabiánizmusban volt jelen, de kitapinthatóan hatott a demokratikus kollektivizmust képviselő Paul Brousse vezette francia „posszibilisták" nézeteire. A II. Internacionálé annak eredménye-

hogy a vidéki marxista küldötteket feltartóztatták a pályaudvaron, és saját kongresszusukra irányították őket). Eközben az anarchisták arra használták a rendelkezésükre álló jelentős energiákat, hogy mindkét kongresszuson zavart okozzanak. A II. Internacionálé motorja a Német Szociáldemokrata Párt volt, mely 1875-ben, Gothában a német szocialisták egységkongresszusán alakult, majd 1891-ben, Erfurtban, százszázalékosan marxista programot fogadott el. Ez a Bebel és Liebknecht vezette német párt aztán nekilátott, hogy a II. Internacionálét a saját képére formálja.

Meg kell jegyeznünk, hogy a szocializmus eredetileg Franciaországban és Nagy-Britanniában lévő gravitációs központja most határozottan keletebbre, Németországba helyeződött át. A németek egységes pártot hoztak létre, a szocialistaellenes törvények dacára hatékony szervezetet teremtettek és megszerezték a tömegek támogatását is. 1890-re a párt a német választók egyötödének támogatásával rendelkezett. Tekintélyét növelte, hogy vezetői hagyományosan kapcsolatban álltak Marxszal (1883-ban bekövetkezett haláláig) és Engelsszel (aki 1895-ig élt). Nem meglepő hát, hogy a szocialisták más országokban is megpróbálták a német példát követni, megalapították saját szociáldemokrata pártjaikat, vagy hogy a németek határozták meg a II. Internacionálé arculatát. Ők irányították az anarchisták elleni küzdelmet (ekkorra már „anarchistának" neveztek mindenkit, aki nem hitt a „tudományos" doktrínával felfegyverzett, fegyelmezett párt hatékonyságában), és végül 1896-ban az Internacionáléból kiirtották az anarchista nézeteket. A németeknek az Internacionálé révén sikerült bizonyos egységbe tömöríteni a szocializmust Franciaországban, ahol még mindig élt a szocialista hagyományok sokfélesége. A Guesde vezette francia marxistákat, akik 1879 óta a *Parti Ouvrièr Français*-ben tömörültek, két szocialista fronton is táma-

csoportosulások). A francia szocializmusnak ez a belső megosztottsága kezdte áthatni az Internacionálét is, a széthúzás veszélyeire figyelmeztetve.

Ahogyan a német marxisták elszigetelték az anarchistákat, ugyanúgy az önfejű francia szocialistákat is megfegyelmezték. Az Internacionálé 1904-es kongresszusán, mely sok tekintetben a mozgalom betetőzését is jelentette, egyértelműen elítélték a „revizionistákat" (azaz Bernsteint), akik a változó körülményekhez akarták igazítani a marxizmus gazdasági és politikai elemzését, majd megerősítették a hagyományos doktrínát. Ezt az álláspontot fogadtatták el az Internacionálé testvérpártjaival is, a francia szocialistákat pedig felszólították, hogy ezen az ideológiai alapon egyesüljenek. Ezt meg is tették, amikor Jaurès – a szocialista ideológus, a francia szocializmus kiemelkedő vezetője 1914-ben történt meggyilkolásáig – beleegyezett abba, hogy pártjának tagjait beviszi az új pártba, melynek neve jól példázta eredetét (*Section Française de l'Internationale Ouvrière*, SFIO). Így hát a francia szocializmust formálisan kívülről egyesítették, ami jól illusztrálja a német szociáldemokráciának az európai szocializmuson belül játszott meghatározó szerepét és a képességét, hogy a nemzetközi mozgalomra rákényszerítsen egy szervezeti modellt és doktrinális alapot. Cserében ez lehetővé tette, hogy az Internacionálé a polgári nacionalizmussal és a háborúval szemben hatásos fellépést tanúsítson, és példáját adja a nemzetközi proletár testvériségnek. Úgy tűnt, a német szociáldemokraták áldásos tevékenysége révén az európai szocializmusnak sikerült egységet kovácsolnia eltérő hagyományaiból. Ráadásul úgy látszott, hogy ez az egység szilárd elméleti alapon nyugszik.

Ez a szilárd alap a „marxizmus" volt. Az idézőjelek itt azért szükségesek, hogy rámutassunk, milyen szerepet töltött be ez a doktrína a II. Internacionálé korszakában. Emlékeztetnünk kell arra, hogy a „marxizmus" kifejezést (és változatait) eredetileg Bakunyin és követői használták

„bakunyinisták" stb.) válaszul, melyeket maga Marx fejlesztett ki és alkalmazott. A fogalom azonban fokozatosan elvesztette negatív jelentését, és sokkal pozitívabb irányra tett szert. *A tőke* első kötetének megjelenése 1867-ben és a Nemzetközi Dolgozók Szervezete (I. Internacionálé) alapdokumentumának megírásában játszott szerepe megerősítette Marxnak az európai szocializmuson belüli tekintélyét. Az 1871-es párizsi kommün rövid ideig tartó, de döntő hatású forradalmi eseményei a szocialisták körein kívül is megnövelték Marx tekintélyét. Ennek eredményeképpen az I. és a II. Internacionálé közötti korszakban Marx és Engels elgondolásait fogadták el a „tudományos szocializmus" alapjának, melynek elismert alapítói voltak. Munkájuk ekkor a különböző hagyományok belső polémiáiban és a hagyományok közötti vitákban a szocialisták érveinek kiindulópontjául szolgált, ahogyan közben átformálta a szocializmus fogalmi szótárát is.

A marxizmus mint ideológia

Ez az egyre növekvő befolyás szolgált alapjául annak, hogy a német szociáldemokrácia marxista szárnya a „marxizmust" mint integráló ideológiát mozgósíthassa. Nem érték be azzal, hogy Marx eszméit fokozatosan asszimilálták a különböző európai szocialista iskolák; a marxizmust mint rendszert a nemzetközi szocialista mozgalom egységes doktrínájává kellett tenni. A „marxizmust" tehát bevezették a hivatalos doktrína szerepkörébe, az elméleti felsőbbrendűség követelésébe, melyet Georges Haupt történész „a hegemonizálódás folyamatának" nevezett. Ez a helyzet hangsúlyossá tette tudományos státusát és teljességét. A marxizmus ideológiai hegemóniájának ez a követelése elsősorban Karl Kautskynak, a német szociáldemokrácia vezető teoretikusának nevéhez fűződik, akit a „marxizmus pápájaként" emlegettek. Kautsky a marxiz-

Proudhon, Rodbertus stb. nézeteinek elemei keveredtek) szemben állította hadrendbe. A marxizmus elméleti győzelme felszámolja majd az ilyen eklekticizmust, és egyúttal a marxisták politikai győzelmét is garantálja. E folyamatot Engels is bátorította, és a materialista filozófussal, Dühringgel folytatott polémiájában *(Anti-Dühring)* megteremtett „dialektikus" materializmus nagyban hozzájárult a marxizmusnak mint rendszernek az elterjesztéséhez. Mint rendszer, önmagában zárt proletár tudomány volt, s mint ilyen a polgári társadalom intézményeitől való szociáldemokrata politikai különállás álláspontjának intellektuális hátteréül szolgált.

A „marxizmus" ebben az értelemben számított a II. Internacionálé ideológiai alapjául. A német marxisták szándékosan alkalmazták így, elsősorban a német szociáldemokrácia berkeiben, majd később nemzetközileg is. Arra használták, hogy a szocializmust egységes hagyománnyá formálják, mely biztonságosan le volt horgonyozva a megfellebbezhetetlen tekintélyű alapító atyák tudományos doktrínáinak tömegébe. A többi hagyományt ennek nevében meg lehetett támadni, és követőiket térdre kényszeríteni. Távolabbi hagyományokat is össze lehetett vele kapcsolni, például azt, melyet Plehanov az orosz populizmusból* alkotott meg. Az egész nagyon hatásosnak tűnt. Ám mindez ámítás volt. A marxista tudomány, illetve a „marxista" politikai erő valójában nem integrálta és nem is győzte le az eltérő hagyományokat.

Ez a szindikalizmus feléledésekor vált világossá, mely a 19. század végén és a 20. század elején zavarta meg a szociáldemokrácia sorait. Még Angliában is azt írhatta naplójába 1912-ben Beatrice Webb, hogy:

> „A szindikalizmus lépett az elavult marxizmus helyére. A sovány, pattanásos, összeráncolt homlokú, dühös fiatalok manapság szindikalisták; a bőbeszédű ifjúmunkás, akit kön-

* A narodnyikizmust. – *A szerk.*

Ugyanúgy, annak ellenére, hogy a II. Internacionálé elítélte a „revizionizmust" és hitet tett a marxista ortodoxia mellett, a revizionista tendenciákat sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem sikerült elfojtani. A revizionisták az elmélet szintjén tették lehetetlenné az egy, kétségbevonhatatlan „marxizmus" fogalmát, miközben az ortodoxok politikai gyakorlata egyre nagyobb szakadékot nyitott a forradalmi elmélet és a szociáldemokrata politizálás mindennapos gyakorlata között. A II. Internacionálé időszakát szokás a marxizmus aranykorának nevezik. Ez volt az a korszak, amikor Marx elmélete, melyet ő egyszerűen csak „kritikai materialista szocializmusnak" nevezett, „marxizmussá" alakult, és az egységes szocializmus teljes elméletévé lépett elő. Valójában más elméletek is fennmaradtak, és megmaradt a szocializmusok sokfélesége is, s ami a marxi elmélet kiterjesztésének tűnt, az valójában ennek az elméletnek az összeszűkülése volt. Mindez fájdalmasan egyértelművé vált 1914-ben és a későbbi években.

Hagyományok és megosztottságok

Már 1914 előtt is érzékelhető volt, hogy a II. Internacionálé nem foglal magában minden lehetséges szocializmust, és hogy tökéletesen elképzelhető, hogy valaki szocialista legyen anélkül, hogy marxista is lenne. Igaz, hogy Európában a szocialisták többsége ekkor marxista volt, de ez nem akadályozott meg senkit abban, hogy a fogalomnak más hagyományokkal is összeférő magyarázatát adja. Nagy-Britanniában az 1880-as évektől olyan szocialista tradíciók fejlődtek ki, melyek nem voltak marxisták, és teljesen különböztek az európai szocializmus jövőképétől. A chartizmus összeomlását követő hosszú közjáték után az 1880-as évek elején Nagy-Britanniában feltámadt a szocializmus, és kezdetben (Hyndman vezetésével) természetesen

tálya, és Marx és Engels hosszú ott-tartózkodása azt sugallhatják, hogy e kísérlet szép reményekkel kecsegtetett. Pedig megbukott, főképp más, helyi hagyományok megerősödése miatt. William Morris a marxista eszméket megpróbálta összekapcsolni a fogyasztói kapitalizmus „civilizációja" elleni ruskini esztétikai tiltakozás hagyományával. Más antikapitalista (bár nem szocialista) irodalmi és kulturális hagyományok is előkerültek a kialakuló etikai szocializmus fejlődése során, beleértve a kapitalizmus erkölcsi bírálatát és a társadalmat a tiszta erkölcshöz visszavezető szocializmus bemutatását. Egy effajta etikai szocializmus – melyet elsődlegesen az 1893-ban alakult Independent Labour Party képviselt, s melyet e párt vezetői, például Keir Hardie és Robert Blatchford fogalmaztak meg – vált a brit szocializmus ideológiájának meghatározó elemévé. Ez a szocializmus nem volt marxista, de antimarxista sem, mivel elismerte a „tudományos" szocializmus fontosságát, de fenntartotta, hogy az alapvető szocialista ügy erkölcsi természetű (és ez egyben azt is jelentette, hogy elutasították a marxizmus osztályelméletét).

Az etikai szocializmus reformista volt az eszközök, de nem a végcél szempontjából. A brit reformista szocializmust azonban főképp a fabiánizmus képviselte, melyet írók és gondolkodók egy kis csoportja alkotott meg (kiemelkedik közülük Sidney Webb és Bernard Shaw). 1884-ben alapították meg a Fabiánus Társaságot, melynek alapelve a fokozatos kollektivizmus volt; első jelentős nyilvános bemutatkozása 1889-ben történt, a híres *Fabiánus esszék* megjelenésekor. A fabiánizmust sokféle intellektuális alkotórészből keverték össze, főképpen a pozitivizmus és az utilitarianizmus 19. századi doktrínáiból, valamint a fejlett radikalizmus politikai elveiből. Nem egyszerűen nem marxista, hanem kimondottan antimarxista volt abban az értelemben, hogy kétségbe vonta a marxi gazdasági elemzés alapjait, hogy azt állította, hogy a kapi-

teljességgel alkalmatlan az angol viszonyok esetében. A fabiánizmus „az elszánt alkotmányosság" (Shaw kifejezése) stratégiáját kínálta, mely majd egyre jobban hatalmába keríti az államot, helyileg és központilag is a kollektivista célok érdekében. E stratégiát történelmi elemzéssel támasztották alá, mely azt mutatta, hogy e folyamat már zajlik, és az individualizmus erői megfutamodtak. Adva volt tehát egy reformista tradíció, mely szembefordult az 1914 előtti európai szocializmus fő áramlatával; bár úgy tűnik, hogy némi hatást gyakorolt a bernsteini revizionizmus kialakulására, Bernstein londoni száműzetése időszakában. Rosa Luxemburg szerint Bernstein (akinek *Zur Theorie und Geschichte des Sozialismus* címmel megjelent gyűjteményes munkája [1901] a szocialista reformizmus klasszikus szövege lett) „elméletét az Angliában uralkodó viszonyok alapján alkotta meg. A világot is angol szemüvegen át látja."

Az angol kivételesség 1914-ben véget ért, mint ahogyan sok más is. A II. Internacionálé összeomlása véget vetett egy, vagy inkább sok illúziónak is. Amikor a francia, a német és az osztrák szocialisták 1914-ben válaszoltak a hazafias felhívásra, és megszavazták a hadi hiteleket, ezzel nemcsak az Internacionálét semmisítették meg, hanem a nemzetközi proletárszolidaritás illúzióját is, megrendítve azt az illúziót is, hogy a szociáldemokrácia a polgári államok intézményeitől függetlenül létező erő. Világossá vált, hogy az egységes szocializmus eszméje mind nemzetközileg, mind elméletileg csak ábránd. Kiderült, mekkora szakadék tátong a marxista elmélet és a szociáldemokrata gyakorlat között. De mindenekelőtt véget vetett egy korszaknak a szocializmus történetében, és egy olyan korszak nyitánya lett, melyben minden szocialista hagyomány tökéletesen átalakult. James Joll, a II. Internacionálét kutató történész szavaival: „A szocialista világ 1914 után már soha nem volt a régi." Kolakowski tovább-

Szocialista szempontból vizsgálva, a háború a szocialista internacionalizmus összeomlásával kezdődött, és az oroszországi bolsevik forradalommal zárult. „Az opportunizmus uszályába került II. Internacionálé kimúlt. Le az opportunizmussal, éljen a III. Internacionálé!" Lenin reakciója az 1914-es év eseményeire a szocializmuson belüli szakadás kezdetét jelentette, s ez a szakadás határozta meg a szocializmus történetét a 20. század folyamán, míg 1989-ben az egész kommunista kártyavár össze nem omlott. Ezt a szakadást Lenin szándékosan megtervezte, amikor kihangsúlyozta, hogy az, ami feltárult, az 1914 előtti szociáldemokrata tradíció elfajulása volt. E tradíció ugyanis marxizmust prédikált, de a reformizmus szellemében tevékenykedett. E tradíció azt állította, hogy távol tartja magát a polgári társadalomtól, ám az első válságos pillanatban követte e társadalmat. Persze, Leninnek igaza volt mindebben, de ez kevésbé fontos, mint azok a következtetések, melyeket a vádaskodásból levont. Kézenfekvő következtetés lehetett volna az elméletnek a gyakorlathoz való igazítása, de ez Leninnek nem igazán tetszett, mivel éppen a bolsevikokat szervezte a forradalomra Oroszországban. Ehelyett megpróbálta a bolsevizmust egy új, autentikus, forradalmi tradíció magjává tenni, mely integrálta volna a marxista elméletet és gyakorlatot, és összegyűjtötte volna mindazokat a szocialista elemeket, melyek elutasították a reformizmust, és a nemzetközi osztályharc elkötelezett hívei voltak.

A bolsevikok oroszországi győzelmével mindez doktrinér pozícióból szervezeti elképzeléssé vált. Ez az elképzelés mindenhol megosztotta a szocialistákat, és a sokféle szocialista hagyományt két antagonista táborba szorította. A fő szocialista tradíciót, a marxizmust egy rendszer hivatalos ideológiájaként kisajátították, s ez a trónra emelés több mint ötven évre megakadályozta abban, hogy a szocialista eszmék élő forrása lehessen. A II. Internacio-

kellett magát fenntartania, s nem volt kényszerítő ereje az eretnekekre. Most viszont arra kényszerült, hogy zárt ortodoxia legyen, melynek hivatalos értelmezői a totalitariánus államgépezet feletti uralmuk segítségével fogadtatták el magyarázataikat. Akadtak Európában olyan szocialisták, nevezetesen az ausztromarxisták, akiknek sikerült a leninizmustól független marxista álláspontot képviselniük, de ez csak kisebbségi kísérlet maradt egy ellenséges politikai környezetben. A marxizmus most marxizmus–leninizmus lett, s csak nagyon kevesen vitatták a kötőjel szerepét.

A nómenklatúra más elhajlásai felismerték a szocializmuson belüli szakadást, mely az 1914 utáni évtizedben ment végbe. A hatalom megszerzése után Lenin pártja azzal fejezte ki a „szociáldemokrácia" megtagadását, hogy 1918-ban felvette a „kommunista" elnevezést. Ugyanabban az évben az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt (bolsevikok) elnevezést felcserélte a Szovjetunió Kommunista Pártja (bolsevikok) névvel. Ez a történeti eredet megerősítése volt marxista módon, másfelől pedig elhatárolódás a II. Internacionálé szociáldemokráciájától. Ezt a jelentést a pártoknak az új Kommunista (III.) Internacionáléba való belépését szabályozó, 1920-ban elfogadott huszonegy feltétel egyike tökéletesen egyértelművé tette. A tagpártoknak fel kellett venniük a „kommunista" elnevezést, és ez alapvető kérdés lévén, „nagy jelentőségű politikai feltétel" volt. A dokumentum szavaival:

> „A Kommunista Internacionálé hadat üzent az egész polgári világnak és valamennyi sárga szociáldemokrata pártnak. Szükséges, hogy minden egyszerű dolgozó ember világosan lássa a különbséget a kommunista pártok és a régi hivatalos »szociáldemokrata« és szocialista pártok között, mely utóbbiak cserben hagyták a munkásosztály zászlaját."*

* *A Kommunista Internacionálé vezérelvei és szervezeti szabályzata.* Moszkva, 1920, 22.

cialista világnak sikerült – eltekintve néhány kivételtől és elhajlástól – legalább a szervezeti és elméleti egység látszatát megőrizni. Az 1914 utáni évtizedben ezt a két rivális tábor közötti szervezeti és elvi háborúskodás váltotta fel. A kommunista pártokat Moszkvában a III. Internacionálé jogosította fel arra, hogy hadat üzenjenek a nem kommunista szocialista pártoknak szerte a világon. A Szocialista Internacionálé 1923-ban történt újjáalakításával gyakorlatilag elismerték a bekövetkezett szakadás állandósulását. A szocializmus polarizálódott a kommunizmus és a szociáldemokrácia között, mindkettő magának követelte az egyedüli szocialista legitimitást. Ahogyan azonban 1914 előtt is csődöt mondott az egységes szocialista hagyomány megteremtésének kísérlete, az a próbálkozás, hogy a szocialista hagyományt a hivatalos kommunizmus és a hivatalos szociáldemokrácia szemben álló, szervezett táboraiba szorítsák be, hasonlóképp inadekvát volt. A független baloldal kiszorult, mert olyan hagyományokra épített, melyek ellenszenvesek voltak az autoriter kommunizmusnak és a szociáldemokráciának is, amely viszont részben a kommunista fenyegetésre válaszul, tovább haladt a puszta reformizmus útján. Megbukott az a kísérlet, amikor 1920-ban el nem kötelezett szocialisták válogatott csapata próbált meg szocialista „centrumot" szervezni félúton a parlamentarizmus és a bolsevizmus között (ez volt az úgynevezett Kétésfeles Internacionálé). Hosszú ideig úgy tűnt, de ez egyáltalán nem fedte a valóságot, hogy mindössze két szocialista tradíció létezett, melyeket szemben álló hadseregekbe lehetett tömöríteni. Ez volt ugyanis az az időszak, amikor – mellékesen, de ettől nem függetlenül – a fasizmus is képes volt baljós előrehaladására.

Ez a rövid vázlat persze korántsem dolgozza fel a bemutatott fejlemények teljes jelentőségét. Ugyanis mindeközben a szocializmus földrajzának nevezhető dologban alapvető áthelyeződés játszódott le, melynek számos következménye lett. A 19. század folyamán a szocialista gravitációs központ kelet felé, Nagy-Britanniából és Franciaországból Németországba mozdult el, a 20. században a bolsevikok Oroszországban való hatalomra kerülésével pedig még keletebbre helyeződött át. Ez a földrajzi mozgás egyúttal gyökeres szakítást is jelentett az 1914 előtti szocializmus meghatározó hipotéziseivel. E hagyományos előfeltevések gazdaságiak, társadalmiak és kulturálisak voltak. Közös volt bennük az a feltevés, hogy a kapitalizmust majd a szocializmus váltja fel (a felváltás ténye persze egy további előfeltevés volt) azokban az országokban, melyeknek fejlett kapitalista gazdasága és fejlett osztálystruktúrája van, és a szocializmus megörökli és továbbfejleszti az effajta társadalmak demokratikus gépezetét és kulturális tőkéjét. A bolsevizmus hatalomra jutása azonban megkérdőjelezte ezeket a hipotéziseket, a kommunistáknak ezért volt szükségük olyan nagy elméleti leleményre ahhoz, hogy a történteket a marxista doktrínához igazítsák, és majd az ipari kapitalizmus centrumát is érintő világforradalom egyetemes jövendőjének részévé tegyék. E jövőkép összeomlása további leleményességet igényelt a doktrína alakítása terén, hogy eleget tudjanak tenni a hazai és a nemzetközi politika változó követelményeinek.

A szocializmus megváltozott földrajza azonban nem csak a kommunista tradíciónak jelentett problémát. A nem kommunista, szociáldemokrata és demokratikus szocialista hagyományoknak most olyan világban kellett megtalálni a helyüket, melyben a szocializmus nem pusztán elméleti és szervezeti elképzelés volt, hanem egy létező rendszer önmeghatározása is (később pedig jó néhány szövetséges rendszeré). Ráadásul ebben a rendszerben – attól eltekintve, hogy a magántulajdont a köztulajdon-

ket korábban a szocialista terv alapvető részeként [illegible]tek és érvényesülésüket döntőnek gondolták, hanem a rendszer ténylegesen törvényen kívül helyezte ezen jogokat. Így hát 1917 és 1989 között a szociáldemokratáknak és a demokratikus szocialistáknak olyan környezetben kellett szocializmuseszményüket képviselni, melyben a „létező szocializmus" valami egészen mást jelentett. Ez rendkívül sokat ártott a szocializmus ügyének Európában és máshol is, és felbecsülhetetlen értékű muníciót adott a szocializmus ellenzőinek kezébe a választási küzdelmek propagandaharcában. Ebben az értelemben, mint azt egyszer Isaac Deutscher megjegyezte, az orosz forradalom „Nyugaton a forradalomtól való elrettentésként hatott".

A szocializmus földrajzában még egy változás történt. Ha a kommunizmus keletre helyezte át a szocializmus gravitációs központját, a szociáldemokrata tradíció ezzel ellentétes vonzóerőt gyakorolva most Nyugat- és Észak-Európába helyeződött át, főképpen Nagy-Britanniába és Skandináviába. Ezáltal Nagy-Britannia, mely 1914 előtt, a II. Internacionálé korszakában kívül esett az európai szocializmus fő áramlatán, az 1920-as évektől a nem kommunista szocialista hagyomány vezető képviselője lett. Eközben az anarchista tradíciók is tovább éltek Dél-Európában, főleg Spanyolországban. E földrajzi törés mögött egy súlyosabb kérdés vagy inkább összefüggő kérdések hálója rejlett. Talán az egyetlen szocializmus eszméje nem pusztán történelmileg vagy elméletileg volt hibás elképzelés, hanem kulturálisan is inadekvát. A tapasztalat azt sugallta, hogy az egyetemes szocializmus eszménye helyett, ahogyan eltérő társadalmak, úgy különböző szocializmusok is létezhetnek.

Oroszország például azt illusztrálta, hogy stratégia és uralmi rendszer szempontjából szocializmusnak nevezhető formáció létrejöhet olyan társadalmakban, melyeknek nincs érett kapitalista gazdasága, nincs nagy munkásosztálya és nincsenek fejlett politikai intézményei. Ugyanakkor, azt sugallta, hogy egy másfajta szocializmusnak sajátos kulturális bázisra van szüksége. Az ilyen gondolatokra válaszul persze kétségbe vonták az egyik vagy másik szocializmus ligitimitását. Ennek megfelelően néhány szocialista azt állította, hogy a Szovjetunió nem „igazi" szocialista ország; miközben a szociáldemokrata pártokat más szocialisták (vagy éppen ugyanazok) azzal vádolták, hogy egyáltalán nem „igazi" szocialisták. Egy másik lehetséges válasz volt ebben a szorult helyzetben, hogy néhány szocialista elfogadta minden, magát szocialistának nevező párt és rendszer legitimitását nyilvánvaló különbözőségük ellenére is, mondván, alapvetően minden szocialista azonos oldalon áll. Bármennyire eltérőek is, mindkét reakció megegyezik abban, hogy a szocializmust egységesnek tekinti. Más szóval, attól függően, hogy a dolgot szektás vagy „katolikus" nézőpontból közelítik meg, különbözik az álláspontjuk a szocializmus mibenlétét illetően, de megegyeznek abban, hogy van *valami* – egyes számban –, ami a szocializmus lényege. Ezzel csak úgy szállhatunk harcba, ha nem csúszunk vissza a minden kritikai ítélettől tartózkodó bénító relativizmusba, hanem a bizonyítékok alapján állítjuk, hogy nyilvánvalóan léteznek eltérő szocializmusok, melyek nagyjából az eltérő társadalmi fejlettségnek felelnek meg. A doktrína szintjén ez evidens volt 1914 előtt; 1917 után pedig bőséges gyakorlati példáját láthattuk. Nem valószínű, hogy kevésbé érvényes az 1989 utáni helyzetre.

Az ausztromarxista Otto Bauer már 1914 előtt felvetette, hogy szükséges sokféle szocializmuseszmével dolgozni, melyek az eltérő nemzeti és kulturális környezetet tükrözik. Természetes, hogy a szocializmus nemzeti dimenziói nemcsak pillanatnyi érdeklődést jelentettek a szocialisták számára a soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchiában, de Bauernak az a megállapítása, hogy „az egyes nemzetek kulturális karaktere rányomja bélyegét szocializmusukra is", egyetemes jelentőségű volt. Az

nyoknak meg kell engedni, hogy saját útjukat bejárva keressék saját szocializmusukat. Ez az álláspont, mely eredetileg 1914 előtt, a marxizmuson belül a „nemzeti kérdésről" folytatott vitához járult hozzá, csak később tett szert súlyos gyakorlati jelentőségre. Az új szovjet állam a saját nemzetiségeivel szembeni megtorló módszerei bemutatásával hamarosan feltárta, hogy mit is takar aktuálisan Leninnek a nemzeti autonómiáról folytatott elméleti vitája. Hasonlóképpen, a kommunista III. (Komintern) Internacionálé doktrínájában és gyakorlatában is elutasította a szocializmus sokféleségének lehetőségét, azáltal, hogy saját modelljét kényszerítette rá az ellenőrzése alatt álló kommunista pártokra. Léon Blumnak, Jaurès utódjának, aki a két világháború között a francia szocializmus vezetője volt, emlékezetesek a szavai arról, hogy a Francia Kommunista Párt *„un parti nationaliste étranger"*. A helyzet iróniáját az adta, hogy a Szovjetunió maga ékesen bizonyította, hogy a nemzeti hagyományok mennyire meghatározzák az adott ország szocializmusának formáját (vagy ahogyan az orosz költő mondta: „Nagy Péter volt az első bolsevik").

1945 után ezek a megállapítások újra az érdeklődés középpontjába kerültek és fontossá váltak. Egyfelől Nyugat-Európában a szociáldemokrata pártok tovább haladtak a reformizmus és a liberálkapitalizmushoz való állandó alkalmazkodás irányába, válaszul az országaikban végbemenő társadalmi és gazdasági változásokra. Ennek az alkalmazkodásnak a legtisztább formai jele volt, hogy 1959-ben a német szociáldemokraták elfogadták a revizionista Bad Godesberg-i programot. Szintén a „nemzeti" hagyományok figyelembevételét mutatta (hogy még mi egyebet is mutatott pontosan, az csak később derült ki) az, hogy a vezető nyugat-európai kommunista pártok elfogadták az „eurokommunista" célkitűzést, beleértve a Moszkvához való viszonyukban jelentkező új policentrizmust. 1968, a háború utáni nyugati radikalizmus *annus mirabilis*ének

kívül új szocialista rendszerek és új szocialista mozgalmak jöttek létre. Ezek közül több – a maoizmustól az „afrikai szocializmusig" – explicite kívánta hangsúlyozni hagyományai nemzeti és kulturális sajátosságait. Egyértelmű volt, hogy így kell tenniük, egyfelől ugyanis ezt kívánták a tények, másfelől pedig szembetűnő volt a különbség saját tapasztalataik és a klasszikus nyugati szocializmus néhány alapvető feltevése között (gondoljunk a gazdasági fejlődésre, az osztálystruktúrára, a nacionalizmusra és még sok minden egyébre). Nem meglepő tehát, hogy azok, akik a klasszikus marxizmuson nevelkedtek, gyakran megvetően nyilatkoztak a harmadik világ szocializmusainak „marxizmusáról" (így például Lichtheim szerint a maoizmus a leninizmus „infantilis paródiája" volt, Kolakowski szerint pedig „gyerekes"). Bár valószínűleg igazuk van, mégis azt bizonyítják, hogy sokkal hasznosabb a „szocializmusok" sokféleségével számolnunk, semmint egyetlen modellel.

Újra el kell mondanunk, hogy e sokféleség hangsúlyosan nem azonos a megkülönböztetés nélküli relativizmussal. Valóban jelent egyfajta relativizmust, hiszen megengedi, hogy bizonyos fajta szocializmusok – akárcsak a konzervativizmus bizonyos formái – esetleg jobban megfelelnek bizonyos társadalmaknak (például a demokratikus szocializmus döntően a fejlett kapitalista demokráciák együttjárója, vagy hogy – Baran szavaival – „a szocializmusnak az elmaradott és fejletlen országokban erős hajlama van arra, hogy elmaradott és fejletlen szocializmus legyen"). Ez nem kerüli el a diszkriminációt, bár az a tény, hogy egy bizonyos típusú szocializmus többé-kevésbé alkalmas egy adott társadalom számára, nem teszi azt többé vagy kevésbé kívánatossá vagy támogatandóvá.

Néha elhangzott az az állítás – néhány nyugati szocialista is hangoztatta –, hogy a Szovjetunióban megvalósult szocializmus éppen megfelelt azon társadalom szükségle-

gyan a kapitalizmus nem tudott, nem tűnt olyan valószínűtlennek az 1930-as években, mint később (ez a váltás burkoltan ott volt Hruscsov alábbi megjegyzésében: annak, hogy a szovjet termelés eredményét tonnákban mérték, az lett a következménye, hogy az orosz csillárok mindig leszakították a mennyezetet). De ha ez az érv a megfelelésről fenntartható lett volna is, a szovjet kommunizmust semmivel sem tette volna kevésbé zsarnokivá vagy nagyobb támogatásra érdemesebbnek azoknál, akik magukat demokratikus szocialistáknak tartották. Valószínűleg mindez most, a posztkommunista világban, a 20. század végén világosabban látszik, mint korábban.

E fejezet végkövetkeztetéseként azt állapíthatjuk meg, hogy a modern világban számtalan eltérő szocializmus létezett. Nem volt egységes hagyomány. Vannak, akik szerint ez az elméleti szétesés folyamatának jele. Más és sokkal ésszerűbb vélemények szerint viszont ez kötelezően emlékeztet arra, hogy a szocializmust mindig is a sokféleség jellemezte. A hosszú időszakban – melyet a hidegháború csak felerősített –, amikor ezt a sokféleséget a hivatalos kommunizmus és a rivális szociáldemokrácia szembenálló táboraiba kényszerítették, könnyedén megfeledkezhettünk róla. De most újra itt van, azokkal a hagyományokkal együtt, amelyekre épült. Azonban olyan összefüggésben bukkan fel újra, amelyben a kommunista hagyomány megbukott, és a szociáldemokrácia is arra kényszerül, hogy sok, korábbi feltevésének összeomlása miatt megújuljon. Ebben az összefüggésben fontossá válik, hogy ne csak a szocialista hagyományok sokféleségét azonosítsuk, hanem azokat az alapvető eszméket is, melyekre e hagyományok épülnek. Ez a célja a következő fejezetnek.

A szocializmus nyilvánvalóan olyan szó, amelynek több jelentése van.

(R. H. Tawney)

A szocialista hagyomány sokféleségét tükrözte a szocialista érvek sokfélesége. A jól ismert kérdés, hogy „Mi a szocializmus?", ezért kevésbé ismerős választ kíván. Ha ugyanis nem létezik egységes szocialista hagyomány, hanem a hagyományok sokfélesége jellemző, akkor az ezekkel a hagyományokkal összekapcsolódó eszméket és véleményeket is hasonló plurális fogalmakkal kell megtárgyalni. A kérdés tehát helyesen úgy hangzik: „Milyen eszmék és érvek kapcsolódnak milyen típusú szocializmusképhez?"

Meghatározások és problémák

Számtalan meghatározás született már arról, mi is a szocializmus, ám általánosan egyik sem elfogadott. De hogy is lehetne másképp? Ártalmatlan tréfák születhetnek, ha a meghatározásokat felcseréljük, feltéve, hogy nem számítunk arra, hogy ezen eljárás végül olyan formulát eredményez, mely felöleli az ábrázolt dolog sokféleségét. Persze, meghatározhatjuk egy bizonyos fajta – létező vagy elképzelt, elfogadott vagy elutasított – szocializmus sajátosságait, de ez egy másik vállalkozás (bár gyakran szokták azonosítani a kettőt). Így például bizonyos alapvető jellegze-